

УДК 679.85: 745(477.44)"19/20"
DOI <https://doi.org/10.15407/nz2020.06.1273>

ХУДОЖНЯ ОБРОБКА КАМЕНЮ В СЕЛІ БУКАТИНКА НА ВІННИЧЧИНІ (XX—XXI СТОЛІТТЯ)

Ганна ТРОЦЕНКО
ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-1240-0752>
аспірантка,
Київський національний університет
культури і мистецтв,
вул. Є. Коновальця, 36, 01133, м. Київ, Україна,
e-mail: Ann_Alyoshkina@ukr.net

Актуальність теми полягає у необхідності обстеження віддалених незвіданих каменярських осередків задля отримання повного уявлення про художню обробку каменю України. Каменотесне село Букатинка Могилів-Подільського району Вінницької області не достатньо детально вивчене науковцями, тому ми здійснили ряд польових розвідок, зафіксували кам'яні об'єкти та записали інтерв'ю з інформантами, яких залишилося обмаль. Відтак метою статті є всебічне висвітлення букатинського каменотесного мистецтва в означений період на основі нових зібраних матеріалів, архівних даних, інших джерел. *Об'єкт дослідження* — витвори місцевих каменотесів, *предмет* — художні композиційні особливості та специфіка створення кам'яних виробів у цій локації. На основі архівних матеріалів з'ясовано історію та причини активного розвитку місцевого каменотесного промислу. Завдяки здійсненому опитуванню інформантів висвітлюється середовище й умови праці каменотесів.

Методологічну основу дослідження становить історіографічний підхід, мистецтвознавчий аналіз, метод інтерв'ювання для пошуку цінної інформації. *Новизна* роботи полягає в тому, що вперше публікуються списки букатинських майстрів, у науковий обіг введено чимало невідомих об'єктів, які заповняють прогалини в уявленні про українську меморіальну скульптуру.

Ключові слова: Букатинка, художня обробка каменю, каменотесний промисел, надгробки, кам'яні хрести.

Anna TROTSSENKO
ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-1240-0752>
Postgraduate student,
Kyiv National University of Culture and Arts,
36, E. Konovaltsya Str., 01133, Kyiv, Ukraine,
e-mail: Ann_Alyoshkina@ukr.net

ARTISTIC STONE CUTTING IN THE BUKATYNKA VILLAGE, VINNITSIA REGION, UKRAINE (XX—XXI CENTURY)

The relevance of the topic depends on the need to survey remote unknown stone communities in order to obtain a broad picture of artistic stone cutting in Ukraine. Artistic heritage of Bukatynka, the stone cutting village in Mohyliv-Podilskyi district in Vinnytsia region, was insufficiently studied by scientists.

For this study, we analyzed the data collected from several research trips to Bukatynka in order to explore stone objects. We performed additional data collection by recording interviews with a few local people, who could give us valid ethnographic information. The third source of information was the local archive data. The aim of the article is to provide comprehensive coverage of Bukatyn stone cutting art phenomenon in XX—XXI centuries based on newly collected material. The *object* of the research is the works of local stone craftsmen, the *subject* is the art features and specifics of crafting ornamented stone objects in this region of Ukraine.

The examination of the village cemetery allowed to discover various types of ritual objects: monuments of the noble, «oak-type» tombstones, obelisks, simple modernized tombstones, works of professional sculptures. The article contains an art description of different memorial objects, including their difference and distinctive properties, influenced by various cultural developments. Evolutionary changes in tombstone shapes are presented in chronological order, the study covers more than a century of stone crafts. The architectural structure and surface decoration of the stone art is duly highlighted. The «oak-type» monuments are analyzed in detail; they show different variations of form and decorative solutions, as well as a long tradition of installation in Mohyliv-Podilskyi district, Vinnytsia region.

Archive data help to study history and the reasons of rapid development of the local stone cutting industry. Interviews with informants (local villagers) allow to cover the environment and working conditions of the craftsmen. The *methods* of the study are: historiographic approach, art history analysis and interview method.

The *novelty* of the study is represented by the lists of Bukatynka stone craftsmen published the first time. Also many unknown art objects of XX—XXI centuries are brought to light and now available for scientific research. These objects will fill the blanks in the history of Ukrainian memorial stone culture.

Keywords: Bukatynka, artistic stone processing, stonecraft, stone cutting, tombstones, stone crosses.

Вступ. Художня обробка каменю в селі Букатинка Могилів-Подільського району Вінницької області має вагому мистецьку цінність з огляду на вироби, які створили тутешні каменотеси. У більшості знайдених наукових працях дослідники подають інформацію про каменярство з різних куточків України, і лише деякі з них стосуються конкретно с. Букатинка. Це вказує на проблему наявності прогалин у царині досліджень мистецького доробку окремих осередків. Тому *мета* нашої статті полягає у всебічному висвітленні каменотесного промислу цього осередку та аналізі досі не оприлюднених кам'яних об'єктів періоду ХХ—ХХІ ст. Відповідно до мети визначені такі *завдання*: з'ясувати історію місцевої каменеобробки, проаналізувати художні еволюційні зміни в надмогильній скульптурі, зібрати відомості про каменотесів та їх асортимент виробів з пісковика.

Найпершу згадку поселення Букатинка знаходимо в акті Люблінського коронного трибуналу Речі Посполитої в 1606 році — Букатинці (*Bukaticce*) [1]. Місцеву обробку каменю вперше зафіксував у 1901 році Є. Сецинський. У його праці «Приходы и церкви Подольской епархии» зазначено, що багато селян тут займаються добуванням кам'яних глиб, з яких виробляють надмогильні пам'ятники, млинові жорна, столи і т. д. [2, с. 1006].

На Поділлі форми хрестів із кладовищ досліджував мистецтвознавець К. Широцький, який у 1908 році оприлюднив власні результати у статті «Надгробні хрести на Україні» [3]. Учений відніс ці пам'ятки до народного мистецтва, виокремлюючи їх естетичну художню самодостатність. У 1915—1917 роках дослідник Данило Щербаківський вивчав надгробні хрести, і, зрештою, у 1926 році вийшло його видання «Українське мистецтво», де автор помістив фотоматеріали знайдених надмогильних хрестів та плит ХVІІІ ст. з м. Могилева-Подільського, яке розташоване недалеко від с. Букатинка [4, с. 16—17].

У 1916 році Г. Александрович опублікував працю «Каменотесы-кустари и ремесленники Подольской губернии», у якій виклав результати кореспондентських розвідок [5]. Дослідник навів статистичні економічні відомості про каменотесний промисел губернії, зокрема Ямпільського повіту — району найбільшої локалізації каменеобробки. У межах повіту було обстежено головні пункти: Русаву, Дзигів Брід,

Мервинці, Бандишівку та, власне, Букатинку, яка посідала чільне місце серед інших осередків.

У радянський час дослідження художньої обробки каменю, тим паче надмогильних пам'ятників, було, фактично, перерване внаслідок очевидного замовчування цієї теми. Після здобуття Україною незалежності активно поживався науковий інтерес до традиційного мистецтва. Зрештою, у 1994 році вийшла інформативна розлога публікація Т. Чаговець «Із спостережень над народним каменярством кінця ХІХ — початку ХХ століть» у збірнику «Записки НТШ» [6]. Учена подала детальний опис технології видобутку кам'яних брил, варіанти ідейних і пластичних вирішень надмогильників. Зафіксувала основні осередки на території держави, серед них й Букатинку.

Окремо слід відзначити книгу «Поділля: історико-етнографічне дослідження» 1994 року, у якій науковці О. Федорук та М. Моздир присвятили розділ різьбярству й народній скульптурі цього регіону [7, с. 439—450]. В розділі розглянули придорожні та надмогильні хрести, спрямовуючи увагу на трактування їх варіантів орнаментики та оздоблення.

Монографія М. Моздира «Українська народна меморіальна скульптура» [8], надрукована у 1996 році, стала основним фундаментальним вітчизняним дослідженням кам'яних пам'ятників. Зосередившись на періоді першої половини ХХ ст., автор розглянув іконографічні надмогильні сюжети та творчість низки майстрів. Науковець постійно працював у руслі цієї теми, й у 2009 році побачила світ його масштабніша друга монографія [9] з багатолітніми експедиційними матеріалами про надгробки, придорожні хрести та пам'ятні знаки. М. Моздир публікував свої статті, зокрема, у журналі «Родовід» за 2002 рік, де ініціатором випуску, присвяченого «культури каменю в Україні», став історик мистецтва Ростислав Забашта. Серед інших публікацій у цьому виданні найціннішим, де безпосередньо вивчається с. Букатинка, є літературно-етнографічний есеї Олексія Альошкіна про каменотесне свято «відкриття дубка» [10]. Це київський художник-скульптор, який отримав академічну освіту в Мінську та 1980 року оселився в цьому селі, зайнявшись творчістю. Скульптор філософськи описав власні відчуття щодо явища каменярства, ґрунтуючись на практичних знаннях у цій сфері. Автор подав розповідь місцевого каменотеса Петра Хі-

бовського, оприлюднив світлину зі списком майстрів 1954—1955 років та схематичні замальовки ворітних стовпів із ближніх навколишніх сіл.

У згаданому журналі також уміщено статтю відомої дослідниці Л. Хом'як про кам'яну меморіальну різьбу другої половини XX ст. із селища Нараїв Березанського району Тернопільської області [11]. У 2002 році вчена написала дисертацію про каменярство Галичини кінця XIX—XX ст., висвітливши ремісничу продукцію кількох осередків [12].

З того-таки випуску «Родоводу» привертає увагу стаття В. Малини [13], у якій розглянуто декоративне оздоблення кам'яних хрестів фактично з усієї території України. Згодом у 2009 році він видрукував масштабнішу монографію про кам'яні хрести XVIII—XX ст. [14], охопивши міста Ямпіль і Могилів-Подільський Вінницької області, які знаходяться у радіусі 30 км від с. Букатинка. Дослідник проаналізував рельєфні зображення у світлі релігійно-магічних знаків, де хрестороб постає творцем глибинно духовних символів у камені.

Упродовж 2000-х років вінницький краєзнавець В. Косаківський під час етнографічних експедицій вивчав ремесла і промисли Вінницької області. У його книзі «Буша: природа, археологія, історія, етнографія та фольклор сіл Бушанської сільської ради» [15], яка вийшла друком 2009 року, відведено розділ про каменотесний промисел. Також подано записи інтерв'ю з майстрами-інформантами, які розповідають про досвід роботи з каменем. Як бачимо, технологічні особливості каменеобробки в с. Буша певною мірою простежуються і в розташованому за 15 км с. Букатинка.

Серед сучасних праць в етнографічній науці варто виокремити цінне джерело — монографію В. Іванчишена «Каменотесний промисел Східного Поділля кінця XIX — початку XXI ст.», опубліковану у 2017 році [16]. Молодий історик частково згадує с. Букатинку, відзначаючи його місце в розвитку каменотесного мистецтва на подільських теренах. Він простежує роль промислу і значення в господарському укладі селян з етнологічного ракурсу, тому його розробки допомагають нам зрозуміти історичний процес який відбувався на цій території.

Звернімо увагу, що у 2019 році вийшла наша стаття з власним дослідженням у журналі «Студії мистецтвознавчі» [17] про кам'яні надмогильні хрести

із с. Букатинка, де простежено лише відрізок часу XIX — початок XX ст. Відтак у цій статті буде всебічно аналізуватися наступний період XX—XXI ст. Актуальність цієї публікації забезпечує цілком нова фактографія: фотофіксація об'єктів, аудіо-записи респондентів, робота з державними та сімейними архівами.

Основна частина. Першопричиною виникнення каменотесного промислу в с. Букатинка стало розташування тут потужних покладів пісковика. На думку Г. Александровича, близька історія обробки каменю може бути розпочата із XIV ст. За переказами, початок кам'яної промисловості в Ямпільському повіті заклали каменотеси-італійці. На початку XIX ст. поміщик із м. Дзигівка, недалеко від м. Ямпіль, замовив з Італії каменотесів для своїх цілей, які прийшли й оселилися в сусідньому селі Русава, де почали розробляти камінь. Вони принесли із собою технічні прийоми добування й обробки каменю та навчили цьому місцевих мешканців. Урешті-решт, покинуті італійцями каменоломні дісталися селянам, які продовжили цю справу. Розквіт місцевого каменярства відбувся наприкінці XIX — на початку XX ст. Пожвавлення промислу в таких селах, як Бандишівка, Букатинка, Мервинці, було пов'язане з особистістю німецького вихідця Геде, який тут оселився в 1880-х роках [5, с. 6—8].

Еміль Карлович Геде (*Emil Goede*) відкрив у с. Бандишівка своє виробництво «Фабрика жерновихъ камней Емиля Гёде» [18, арк. 17]. Відомо, що в 1895—1898 роках він співпрацював з архітектором Г. Грінером, постачаючи кам'яні вироби для будівництва Немирівського палацу. Серед значної кількості деталей Е. Геде поставив з північної сторони палацу та правому й лівому флігелях 89 колон, 122 карнизи [18, арк. 1—2]. Також договори на постачання деталей у 1896 році укладав архітектор Е. Крамарж із прусським підданим Фрідріхом Урбаном — власником каменоломні з сусіднього села «Марвінці» (Мервинці) [18].

За підрахунками Г. Александровича (на початку XX ст.), 18 обстежених господарств Ямпільського повіту протягом одного року виготовили таку кількість виробів: хрести — 399, пам'ятники — 17, мацеви — 55, точила — 403, плити тротуарні — 325, плити клозетні — 54, сходинки — 50, бруски — 6829, кільця — 6, комени — 25, жолоби — 16,

Іл. 1. «Панський» пам'ятник, 1910 р. Камінь пісковик, с. Букатинка Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл. Світлина Г. Троценко

Іл. 2. Фрагмент оздоблення на «панському» пам'ятнику, 1917 р. Камінь пісковик, с. Букатинка Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл. Світлина Г. Троценко

стовпи — 8, різні вироби — 252 [5, с. 28]. Також у цей час та пізніше виготовляли жорнові камені для млинів, бордюри, сходи, тротуарні плити, качалки для круп; заготовляли камінь, який ішов на будівни-

цтво різних споруд, церков (с. Грушка, с. Мервинці), будинків, млинів, річкових мостів тощо. Ринками збуту кам'яних виробів першочергово були найближчі населені пункти, однак «хрестовози» розвозили надмогильники також в інші губернії.

Жителі згадують, що Е. Геде в с. Букатинка на річці Мурафі побудував млин, до якого з'їжджалися з різних сіл. Відомо, що там на перехресті стояв природолюбний кам'яний хрест: «А там в мене на шляху тоже хрест є. А це там тако була дорога — до млина їхали. Така була гребля широка вимурувана, і через ту греблю їхали підводи. Звідки там їхали: чи з Мервинець, з Вил їхали. То тут Ісус Христос вибитий тоже на цім хрестові. Але це так клали та як на перекресток»¹. За спогадами інформантів, букатинські майстри працювали в мануфактурі Е. Геде, урешті-решт, опанувавши там технологію професійного обробітку каменю, продовжували самостійно тесати власні вироби.

Безумовно, варте глибокого мистецтвознавчого дослідження кладовище у с. Букатинка, адже саме тут встановлено масу різнотипних надмогильників, які віддзеркалюють еволюцію промислу протягом ХІХ—ХХІ ст. Ранішні хрести ХІХ ст. різноманітні за формами, виглядають цілком самодостатніми витворами мистецтва. Іконографічні канони цих зразків перекликаються з аналогічними, виявленими дослідниками в межах Вінницької області, однак вони наділені й своєрідними властивостями. Окрім відтворення рельєфних Розп'ять, відмінною ознакою є втілення в інших меморіалах образу Богородиці зі специфічними художніми трактуваннями [17, с. 72].

У 1910-х роках на букатинському кладовищі з'явилися «панські» пам'ятники, які, на відміну від попередніх хрестів, кардинально видозмінилися, зазнаючи впливу архітектурного мистецтва. Для них властива монументальність, збільшення висоти в поодиноких екземплярах до чотирьох метрів (іл. 1). У композиційній структурі почали використовувати нові деталі: прямокутні східчасті блоки, п'єдестали з нанесеними епітафіями, восьмигранні колони, капітелі, постаменти з фронтонами, що асоціювалися з дахами каплиць, церков. Зверху розташовували

¹ Записала Г. Троценко 16.09.2018 р. у с. Букатинка Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл. від Гнатюка Віктора Івановича, 1940 р. н. Архів Г. Троценко.

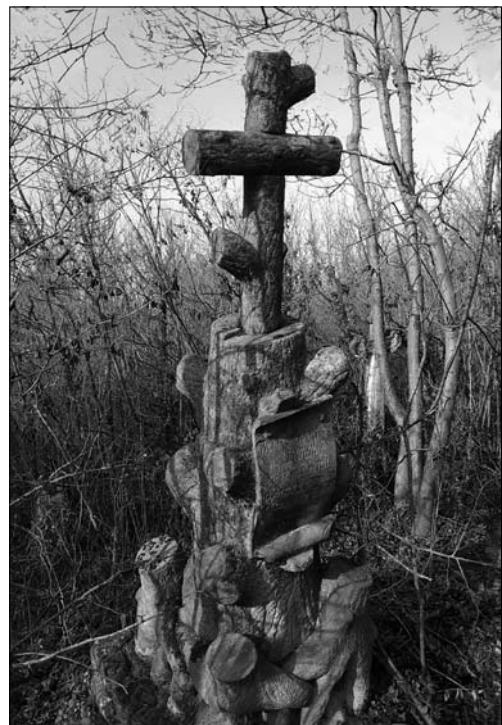
хрести з релігійними мотивами або витесані з імітацією дерев'яних брусків, іноді з табличкою «ІНЦІ». У таких меморіалах прочитується гармонійне поєднання елементів в цілому, їм властива архітектонічна досконалість, адже виконавцями вдало знайдені пропорційні співвідношення горизонтальних членувань. Під час дослідження нами було зафіксовано вирізьблений рельєф на постаменті пам'ятника, установленому в 1917 році, де дві кисті рук тримають лавровий вінок, а всередині розміщена шестипелюсткова квітка-розетка, яка була характерним орнаментальним знаком на Поділлі (іл. 2). На початку 1920-х років обмежили встановлення подібних «панських» надмогильників, які за розмірами значно вирізнялися серед загалу [16, с. 58]. Внаслідок атеїстичної ідеології на кладовищі назавжди зникли рельєфи з релігійними сюжетами.

У першій половині XX ст. на букатинському кладовищі було впроваджено священний образ дерева в камені, яке вшановували сільські жителі. Каменотеси створювали хрести зі спробою імітації «під дуба» (народна назва — «дубки»). Їх лінійна структура з часом фактично залишалася канонічна, але під впливом різних тенденцій видозмінювалося формоутворення. Наймасивішу центральну частину пам'ятника відводили широкому стовбуру дуба з обрізаними гілками, який звужувався доверху. Внизу на кутах витесували чотири вертикальні пеньки та переплетені кореневища. Зверху вкладали невеличкий кам'яний хрест у вигляді двох скріплених циліндричних брусків із сучками та гілками. Нижня основа імітувала кам'яну кладку, символізуючи гору Голгофу. Нами було знайдено масштабні «дубки», що належать до раннього періоду. Цим зразкам характерний реалістичний стиль виконання, де майстер оперував складними криволінійними об'ємами, натуралістично передаючи форми дерева з притаманною асиметричністю (іл. 3). У таких меморіалах відчутне намагання максимально відтворити природність дерева та показати це в камені завдяки різьбленню своєрідних поздовжніх ліній. Користуючись спеціальними інструментами — «шпунтом», «шкарпелею» та «товкачем» (будардою) — скульптор віртуозно відтворював природну фактуру старої кори, кільцеві торці спиляних пеньків і гілок. У нижній частині надмогильників витесували оголене коріння, яке сумбурно перепліталось, викликаючи динамічний рух. На

ISSN 1028-5091. Народознавчі зошити. № 6 (156), 2020

Іл. 3. Надмогильник «дубок», 1920-ті рр. Камінь пісковик, с. Букатинка Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл. Світлина Г. Троценко

Іл. 4. Надмогильник «дубок», 1922 р. Камінь пісковик, с. Букатинка Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл. Світлина Г. Троценко

основному стовбурі-постаменті з усіх сторін розміщували десяток зрізаних гілок із серцевинками, рясну кількість сучків, що пропорційно за розмірами

Іл. 5. Фрагмент надмогильника «дубок», 1909 р. Камінь пісковик, с. Букатинка Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл. Світлина Г. Троценко

Іл. 6. Надмогильник «дубок», 1946 р. Камінь пісковик, с. Букатинка Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл. Світлина Г. Троценко

зменшувалися вгору. У центральній зоні пам'ятника витесували із загального монолітного каменю вишуканий сувій пергаменту з написами (іл. 4). Під час експедиційної розвідки було зафіксовано дитячий пам'ятник 1909 року, верхній хрест якого наразі не

вцілів. У ньому привертає увагу несподіваний химерний мотив: дві крихітні ручки «виростають» зі зрізаних гілок стовбура-постаменту, тримаючи пергамент (іл. 5). Трапився також такий композиційний елемент, як витесаний вінок з перев'язаною стрічкою, що висить на обрізаній «дубовій» гілці.

Із середини ХХ ст. букатинський тип «дубка» поступово змінювався в напрямку спрощення, втрачалася природність форм, однак майстри дотримувалися усталених канонів. Епітафійне табло в ранішніх екземплярах мало пластичні хвилясті форми, а з 1940-х років перетворилося в рівну пласку прямокутну табличку. У цей час до загальної композиції надмогильника «під дуба» додався новий компонент — овална ніша для медальйона з фотографією покійного (іл. 6). З 1970-х років обриси пам'ятників «під дуба» модернізувалися, композиційні елементи стали менш виступаючими, відповідно, втрачалася загальна глибина каменю. Деталі відтворювали симетрично стосовно вертикальної осі, кору надмірно лінійно прорізували, яка в результаті перетворювалася у суто декоративне оздоблення (іл. 7). З 1980-х років у пам'ятниках подекуди зникає ярус із зображенням переплетених коренів та пеньків, натомість цю частину згладжували і зверху оформляли арочною дугою. Із цього часу на «дубках» почали з'являтися рельєфні поодинокі зображення квітів, дубових листочків, пивного кухля (іл. 8). З нижньої основи подеколи замість каміння гори Голгофи ставили простий паралелепіпед і окантовували мінімалістичною декоративною лінією, а в центрі витесували геометричний ромб. Аналогічні композиційні елементи ми помічаємо в оформленні зовнішніх стін тутешніх сільських будинків і ворітних стовпів.

Звернімося до історії розвитку каменотесної організації в селі. У 1923 році було створено Букатинське кустарно-промислове кооперативне товариство «ГОРПРОМ». Воно об'єднало каменотесів з-понад половини сіл у межах Могилівської округи [19, с. 65—66]. За архівними даними, у с. Букатинці в 1933 році функціонував промколгосп ім. Котовського. Серед 358 об'єднаних у ньому селянських господарств 68 займалися каменотесним промислом — переважно виготовляючи точила [20]. Зафіксовано, що в 1940 році 25 каменотесів працювали в кар'єрі букатинського колгоспу ім. Ворошилова, де добували бутовий камінь [21].

У промартілі каменотесну продукцію виробляли на держзамовлення, однак сакральні й деякі побутові вироби там не виготовлялися, тому майстри були вимушені самостійно цим займатися. Відтак тесали для власних потреб та на конкретні замовлення такі традиційні предмети вжиткового характеру як «слупи» (стовпчики для воріт), «жолуби» (корита для напування худоби, птиці), столи, «кирничники» (цямрини для колодязів), будівельні деталі для господарських споруд, сходи, підвіконня, «коменки» (комини), арцаби для підземних погребів тощо. Властивою традиційною ознакою було встановлення на Поділлі кам'яних стовпів: «То це такі стовпчики, це ше дядьки робили, ше як мали свої землі. В кого коло воріт стоять такі гарні оброблені, то цей дядько мав більший дохід і він заказував собі такі вже фігурні слупики, і там вибивали, якого року поставили ворота. А вже хто такий слабший, такий хто бідніший — то вже такі робили худіші»². Особливістю народної архітектури цієї місцевості було застосування кам'яних ажурних «коменків» для димохідних труб. Такий виріб витесати напрочуд складно: «Кажний не зроби, бо це тонка робота. Спеціаліст такий хороший зробить. З 50-ти чоловік було 8—10, які делікатно роблять, харашо <...> Так як хтось просе зробити — і ти собі береш додому ті дві штучки, бо там з двох частин. Коменок верхній — один, а стойку для него тоже треба зробити. Брали додому. Привіз і вдома уже після роботи чи коли ти хочеш: коцаеш тоді, тоді, тоді — та й зробив»³.

У Букатинці раніше працювали майстри у своїх особистих гірнях. Коли з'явилося виробництво, то розробили кар'єри: «Коліно» (біля мосту), «Балка» (під лісом), «Липа» або «Жоржова скеля» (названа на честь сина Е. Геде Жоржа). Матеріал у цих локаціях відрізнявся за властивостями, зокрема зернистістю та щільністю пісковика, твердістю або м'якістю. Для жорен використовували міцний камінь із «Жоржової скелі», який коловся, але не стирявся, а для делікатних рельєфних надмогильників

Іл. 7. Надмогильник «дубок», 1962 р. Камінь пісковик, с. Букатинка Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл. Світлина Г. Троценко

Іл. 8. Бойко В.Г., 1932 р. н., біля могили чоловіка. Автор надмогильника «дубка» Хібовський П.М., 1992 р. Камінь пісковик, с. Букатинка Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл. Світлина Г. Троценко

обирали м'який білий пісковик з кар'єру «Коліно». За розповідями респондентів, замовники приїздили з м. Львова, з Білорусі (м. Мінськ), Росії (м. Мо-

² Записала Г. Троценко 16.09.2018 р. у с. Букатинка Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл. від Гнатюка Віктора Івановича, 1940 р. н. Архів Г. Троценко.

³ Записала Г. Троценко 16.09.2018 р. у с. Букатинка Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл. від Івасько Григорія Єфимовича, 1932 р. н. Архів Г. Троценко.

Іл. 9. Надмогильний хрест, 1985 р. Камінь пісковик, с. Букатинка Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл. Світлина Г. Троценко

Іл. 10. Кам'яні надмогильні пам'ятники, 1990-ті рр., с. Букатинка Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл. Світлина Г. Троценко

сква), Республіки Карелія, Чехословаччини та інших місцин, купуючи вироби для різних цілей. Наприклад, для скляної промисловості замовляли точила, щоб обточувати кути дзеркал.

Спочатку майстри проводили первинну обробку каменю — у каменоломні «рубщики» видобували блоки зі скель ручним методом або застосовували вибухівку. Для розколювання використовували залізні клини, хоча один каменотес згадує також дуже давній спосіб: «Такі робили «льофи» (лунки, ямки. — Г. Т.) здорові і грабовий клин туди запускали. Зали-

вали воду, а ночію сторож підливав у камінь. Це той клин набухає, і скала лопає»⁴. Дослідниця Т. Чаговець зауважила про поширений в інших регіонах подібний метод, проте його застосовували лише взимку: вставляли дерев'яний клин, наливали воду, тоді вода замерзала, і таким чином відокремлювала заготовку [6, с. 206]. Взимку камінь було важко обробляти, тому його нагрівали: «Зимою привозили цистерну солярки і тирсу, і на ту тирсу наливаєш солярки, підпалюєш, і та «штука» (заготовка. — Г. Т.) та як гріється»⁵. Згодом для цих цілей використовували паяльні лампи.

У 1950—1960-х роках на букатинському кладовищі почали встановлювати залізні, кам'яні, інколи дерев'яні піраміди з п'ятикутними зірками вгорі; у 1960-х роках — витягнуті форми кам'яних обелісків з пірамідним завершенням. Іноді до них клали ще й додатково горизонтальну плиту на всю могилу з рельєфом трилистого хреста. Такі плити на початку 1970-х років укладали також і окремо без обеліску, покриваючи їх олійною фарбою — блакитною, білою, зеленою. Під час розвідки було зафіксовано нетиповий серед інших зразків надгробок 1985 року (іл. 9). Цей невисокий меморіал складається з низенького постаменту та, власне, трилистого хреста, який має розширення знизу. У роботі основну змістовну роль відіграють оздоблювальні елементи. На трьох раменах розміщені квіти, схожі на троянди, на середохресті — рельєфний тонкий грецький хрест, нижче — медальйон зі світліною. Під медальйоном знаходяться два симетричні детально пророблені виноградні грона з листям, а нижче між ними — чаша-келик. За стилістикою в цей час подібні зображення, імовірно, запозичували з інших видів мистецтва, зокрема з народної вишивки.

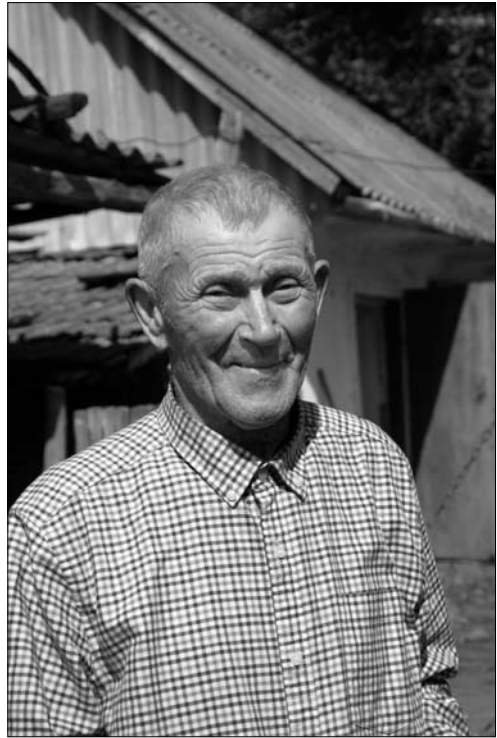
Імена давніх каменотесів, які тесали пам'ятники, зокрема «дубки», майже невідомі, але знаходимо відомості про окремих особистостей, які працювали із середини ХХ ст. Під час опитування респонденти згадували про знаного майстра Порфирія Сте-

⁴ Записала Г. Троценко 16.09.2018 р. у с. Букатинка Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл. від Гнатюка Віктора Івановича, 1940 р. н. Архів Г. Троценко.

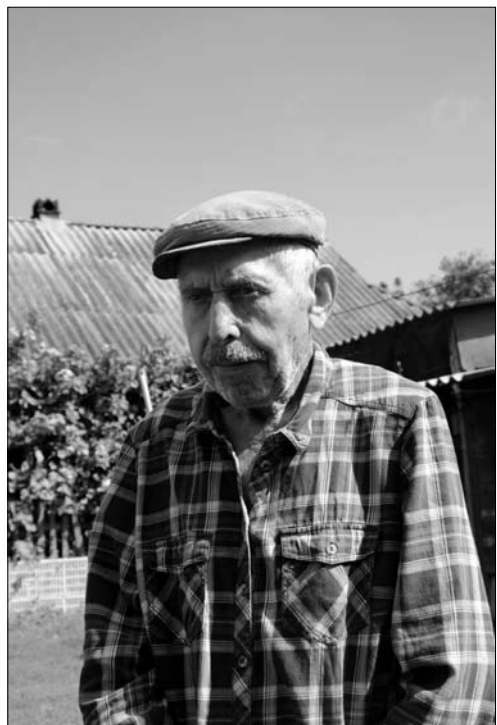
⁵ Записала Г. Троценко 16.09.2018 р. у с. Букатинка Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл. від Гнатюка Віктора Івановича, 1940 р. н. Архів Г. Троценко.

пановича Вередіна, який відзначився тим, що різбив незрівнянно пластичні дубові корені⁶. Займалися пам'ятникарським промислом цілі покоління. Так, зокрема, Петро Миколайович Хібовський перейняв майстерність у свого діда Омеляна Корнійовича Никитюка (1870 р. н.). Омелян оселився над скелястим урвищем, де й розробив власну гірню-кар'єр. Такий зручний домашній спосіб заробітку в давнину був загальноприйнятим у кустарів.

Наприкінці 1980 — на початку 1990-х років поширився простий модернізований тип пам'ятника, що складався з трьох частин: основа (цоколь), звужений доверху постамент (тумба), угорі — хрест (іл. 10). Сільські жителі називали ці деталі так: «підструменок» (основа), «причильняк» (постамент), «фігура» (хрест). Відомо, що саме такі надмогильники створював Михайло Іванович Бойко (1930—1991). «Почав працювати в кар'єрі у 1954 році. Робив бордюри, жорна, точилка, а хрести і пам'ятники робив тайно біля хати»⁷. Окрім хрестів, букатяни виконували також єврейські стели — мацеві (за народною назвою — «мацейви» або «маці»). «Маці підпільно робили. Так в чагарі затагне штуку і там собі постукує»⁸. Розповідають, що єврейська громада займалася скуповуванням і перепродажем виробів букатинських майстрів. «А поруч жив сусід (Морозюк Ф. П. — Г. Т.), то до нього приїздив єврей і заказивав маці для євреїв, брав 10 рублів, а 90 давав майстру»⁹. Тесав «мацейви» в домашніх умовах й Омелян Зосик, до нього зверталися з різних населених пунктів, зокрема з м. Чернівці, м. Шаргорода Вінницької області¹⁰. Олексій Ілліч Трачук допомагав іншим, хто не вмів писати на стелах складний єврейський текст. «Альоша тут був цей Трачук, такий

Іл. 11. Каменотес Гнатюк Віктор Іванович, 1940 р. н., с. Букатинка Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл. Світлина Г. Троценко

Іл. 12. Каменотес Івасько Григорій Єфимович, 1932 р. н., с. Букатинка Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл. Світлина Г. Троценко

художник, то це він вибивав ті цифри такі. В нього є такі шкарпелики маленькі. Малюнки тоже робив.

⁶ Записала Г. Троценко 16.09.2018 р. у с. Букатинка Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл. від Альошкіна Олексія Михайловича, 1957 р. н. Архів Г. Троценко.

⁷ Записала Г. Троценко 10.11.2019 р. у с. Букатинка Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл. від Бойко Валентини Григорівни, 1932 р. н. Архів Г. Троценко.

⁸ Записала Г. Троценко 16.09.2018 р. у с. Букатинка Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл. від Гнатюка Віктора Івановича, 1940 р. н. Архів Г. Троценко.

⁹ Записала Г. Троценко 10.11.2019 р. у с. Букатинка Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл. від Бойко Валентини Григорівни, 1932 р. н. Архів Г. Троценко.

¹⁰ Записала Г. Троценко 16.09.2018 р. у с. Букатинка Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл. від Івасько Григорія Єфимовича, 1932 р. н. Архів Г. Троценко.

Іл. 13. Надмогильник «дубок», 2001 р. Автор Дерейчук А.П. (1953—2016). Камінь пісковик, с. Букатинка Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл. Світлина Г. Троценко

Іл. 14. Надмогильна скульптура, 1980 р. Автор Альошкін О.М. (1957 р. н.). Камінь пісковик, с. Букатинка Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл. Світлина Г. Троценко

Ну, той Альоша вже він дивився тако на той чертож — то й він вибивав на тім камені»¹¹.

¹¹ Записала Г. Троценко 16.09.2018 р. у с. Букатинка Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл. від Гнатюка Віктора Івановича, 1940 р. н. Архів Г. Троценко.

Інформацію про каменотесний промисел отримали від колишніх майстрів. Це Віктор Іванович Гнатюк (1940 р. н.) (іл. 11), який у 1971—1975 роках працював у букатинській організації «Заводуправление стройматериалов» де виробляли каменотесну продукцію та відвозили на склад у м. Могилів-Подільський. Окрім с. Букатинка, туди входили такі села: Озаринці, Немія, Бронниця, Карпівка та ін. Інший каменотес Григорій Єфимович Івасько (1932 р. н.) (іл. 12), який у 1958—1972 роках працював у кар'єрі під селом Грушка та навпроти моста в «Коліні». Він розповідає як майстри домовлялися між собою: «Каменотеси після роботи договарюються, нас чотирьох робе, например, вместе. Все вкupu, знаєте, і потом зарплата одинаково. Штуку вирубали, скоренько за два, за три дні зробили там чи плитку з хрестом, чи хрестик»¹².

Через проблеми радянської ідеологічно-догматичної системи букатинську промартіль на території розроблених кар'єрів у 1978 році закрили. Майстри продовжували поодинокі працювати, але поступово все-таки промисел наприкінці ХХ ст. занепав. Виготовлення виробів у традиційних майстрів, які ще досі займалися пам'ятникарством, виявилось не конкурентоспроможним. Відтак із середини 1990-х років на цвинтарі в с. Букатинка активно поширилося встановлення надгробків із чужих містечкових фірм завдяки своїй доступності й дешевизні, зокрема з м. Могилів-Подільський та м. Ямпіль. Неабиякої популярності почали набувати комерційні надмогильні зразки, декоровані рясними випуклими рельєфами: з мармурової крихти у вигляді паруса, відлиті з бетону фігурні стандартні «гітари» або стели. З'явилися гранітні надмогильники зі шліфованими чорними плитами, де за допомогою гравірування наносили фотографічні портрети. Ці новітні екземпляри китчеві, позбавлені художньої цінності, стандартизовані та створені для масового вжитку.

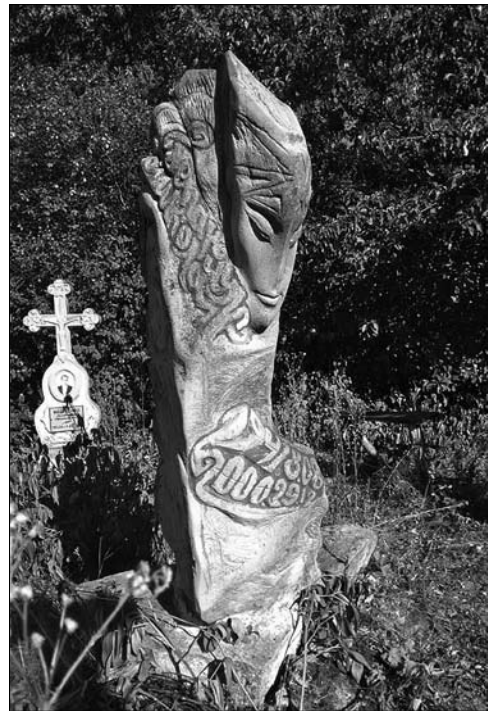
На сьогодні у селі вже практично немає саме народних майстрів які виконують надгробки. Останнім сільським каменотесом, який до останнього часу тесав «дубки», був Анатолій Павлович Дерейчук (1953—2016). Серед класичних варіантів його робіт

¹² Записала Г. Троценко 16.09.2018 р. у с. Букатинка Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл. від Івасько Григорія Єфимовича, 1932 р. н. Архів Г. Троценко.

відрізняється за оригінальністю творчий надгробок 2001 року у вигляді суцільної стели, в яку вписано горельєф дубового хреста (іл. 13). Наразі пам'ятники ручної роботи з пісковика, подібні до традиційних форм «дубків», до цього часу жителі шанують й інколи замовляють, наприклад, у ямпільського професійного скульптора Сергія Алімовича Донченка (1961 р. н).

Окремо слід зазначити, що в с. Букатинка з 1980-х років художньою обробкою каменю займаються професійні скульптори О. та Л. Альошкіни (обоє 1957 р. н.). Окрім різнопланових творчих робіт, подружжя створює меморіали, кілька з яких установлені на місцевому цвинтарі (іл. 14). Ці скульптури приваблюють своєю мистецькою оригінальністю, надають загальному ансамблю нового звучання (іл. 15). Це, по суті, масштабні об'ємні фігуративні композиції, стели зі складними сюжетними зображеннями, переважно з утіленням жіночого образу або скорботного ангела на тлі поетичних природних мотивів. Окрім авторських надмогильних робіт, у селі встановлено ще й пам'ятні знаки (жертвам Голодомору 1946—1947 рр., загиблим в автобусній катастрофі яка сталася у 1967 р.), садово-паркові роботи біля школи. Зрештою, художники продовжують ідеї каменотесного мистецтва, трансформуючи їх через авторське образне переосмислення в камені.

Висновки. Підсумовуючи аналіз традиційної художньої обробки каменю в с. Букатинка протягом XX—XXI ст., стверджуємо, що в цьому осередку відбулася активна фаза художнього розвитку в першій половині XX ст., а потім спостерігається поступовий спад та видозміна мистецьких рішень у напрямі модернізації. Під час опитування респондентів ми ознайомилися із середовищем, у якому працювали місцеві каменотеси, технологічними моментами в обробці каменю, також було занотовано важливі інформативні дані про особистості. Обстежене нами кладовище представило еволюційний ряд різнотипних надмогильників: кам'яних хрестів, «панських» пам'ятників, «дубків», модернізованих надгробків, авторських скульптур. Ці зразки демонструють вміння виконавців оперувати образотворчими засобами, художніми прийомами в роботі з пісковиком, віддзеркалюють естетичні вподобання селян, що змінювалися протягом років під впливом різних

Іл. 15. Надмогильна скульптура, 2001 р. Автори Л. та О. Альошкіни (обоє 1957 р. н.). Камінь пісковик, с. Букатинка Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл. Світлина Г. Троценко

тенденцій. Загалом нами охоплено основну частину наявних надмогильних пам'яток, однак у перспективі однозначно варто провести повну каталогізацію всіх пам'ятників цього кладовища, здійснити ширше опитування жителів села, адже в цій місцевості свого часу функціонувало унікальне явище народного каменярства, деталі якого нам ще цілком не відомі.

Два покоління майстрів каменотесів із с. Букатинка (старші — народжені наприкінці XIX — на початку XX ст., молодші — у першій половині XX — середині XX ст.)

1. Бандиш Йосип
2. Бенедик Андрій (сторож)
3. Білик Михайло
4. Білоус Андрій
5. Блощицький Олександр (бухгалтер)
6. Боднарук Віктор Калинович (1900-ті р. н.)
7. Боднарук Георгій
8. Боднарук Микола Калинович (1900-ті р. н.)
9. Бойко Михайло Іванович (1930—1991)
10. Варшко Анатолій

11. Варшко Кирило
12. Вередін Гнат
13. Вередін Давид
14. Вередін Леонтій
15. Вередін Михайло Карпович
16. Вередін Павло
16. Вередін Саватій
17. Вередін Семен
18. Вередін Степан Антонович
19. Вередін Порфирій Степанович (1912—1979)
20. Вередін Фома
21. Гнатюк Віктор Іванович (1940 р. н.)
22. Гончарук Симон Карпович
23. Гречківський Ісак
24. Гречківський Мойся
25. Денесюк Василь
26. Дерейчук Анатолій Павлович (1953—2016)
27. Дерейчук Василь
28. Знаєвський Андрій
29. Івасько Василь Єфимович (1927 р. н.)
30. Івасько Григорій Єфимович (1932 р. н.)
31. Івасько Єфим (1888—1959)
32. Козянчук Василь
33. Крушельницький Борис Сергійович
34. Літвінов Антон
35. Літвінов Володимир
36. Ліпницький Василь
37. Лозоватий Григорій Григорович
38. Мазник Леонід
39. Мельник Микола Васильович
40. Морозюк Василь
41. Морозюк Філімон Паладійович
42. Никитюк Іван
43. Никитюк Михайло Феодосійович
44. Никитюк Омелян Корнійович (1870 р. н.)
45. Павельчук Онуфрій
46. Сандюк Петро
47. Сосанюк Андрій
48. Сташинський Федір Іванович
49. Сопільняк Микола
50. Сторчак Григорій
51. Студений Пантелеймон Іванович
52. Трачук Ілько Карпович
53. Фурлепт Пилип
54. Футорянський Леонід Петрович
55. Хібовський Петро Миколайович
56. Цьошка Василь

57. Цьошка Михайло Федотович
58. Чеботар Іван
59. Шпаркий Дмитро
60. Шпаркий Мирон
61. Шпаркий Онуфрій

Члени правління артілі (1950-ті рр.):

1. Білоус Іван Григорович
2. Вередін Томашко
3. Гажук Анатолій Лазарович
4. Зіняк Порфирій
5. Каплун Сергій
6. Леонов Арсеній
7. Літвінов Войцех Михайлович
8. Літвінов Григорій Платонович
9. Микитюк Маркіян
10. Павельчук Філімон (перший завідувач виробництва)
11. Сандюк Василь Петрович (другий завідувач виробництва)
12. Сандюк Ілля Федорович (третій завідувач виробництва)

Список скорочень

ДАВіО — Державний архів Вінницької області
 ЦДІАК України — Центральний державний історичний архів України

1. Zmrydia dziejowe. Polska XVI wieku pod wzgldem geograficzno-statystycznym, Ziemia ruskie. Ukraina (Kijuw — Bracław). Warszawa, 1894. Том XXI: opisane przez A. Jabionowskiego. 654 pp. 8 pp. LI pp.
2. Сецинский Е.И. Приходы и церкви Подольской епархии. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. Каменец-Подольский: Тип. С.П. Киржацкого, 1901. Вып. 9. 1267 с.
3. Широцький К. Надгробні хрести на Україні. Записки НТШ. 1908. Т. 82. С. 10—29.
4. Щербаківський Д.М. Українське мистецтво. Т. 2. Буковинські і галицькі надгробні церкви. Надгробні і придорожні хрести, фігури, каплиці. Київ; Прага: Український громадський видавничий фонд, 1926. 62 с.: іл.
5. Александрович Г.С. Каменотесы-кустари и ремесленники Подольской губернии. Киев: Лито-тип. С. Кульженко, 1916. 149 с.
6. Чаговец Т. Из спостережень над народним каменярством кінця XIX — початку XX століть. Записки наукового товариства імені Шевченка. Т. ССХХVIII. Праці історично-філософської секції. 1994. С. 202—211.

7. Артюх Л.Ф., Балушок В.Г., Болтарович З.Є. *Поділля. Історико-етнографічне дослідження*. Київ: Догля, 1994. 498 с.
8. Мозир М.І. *Українська народна меморіальна скульптура*: монографія. Київ: Наукова думка, 1996. 129 с.: іл.
9. Моздир М.І. *Українська народна меморіальна пластика*: монографія. Львів: НАН України, Ін-т народознавства, 2009. 287 с.: іл.
10. Альошкін О. Застиглі краплі тисячоліть або свято «відкриття дубка». *Родовід: наукові записки до історії культури*. 2002. Чис. 1—2 (18—19). С. 138—141.
11. Хом'як Л. Меморіальна різьба нараївських каменотесів. *Родовід: наукові записки до історії культури*. 2002. Чис. 1—2 (18—19). С. 142—151.
12. Хом'як Л.В. *Меморіальна різьба осередків народного каменярства в Галичині кінця XIX—XX століття*: дис. ... канд. мистецтвознавства: 13.00.06. Івано-Франківськ, 2002. 192 с.
13. Малина В. Оздоблення кам'яних хрестів. *Родовід: наукові записки до історії культури*. 2002. Чис. 1—2 (18—19). С. 95—107.
14. Малина В.В. *Кам'яні хрести в Україні. XVIII—XX ст.: Онтологія. Типологія. Символіка. Функція*. Миколаїв: Артіль «Художній крам», 2009. 864 с.: іл.
15. Буша: природа, археологія, історія, етнографія та фольклор сіл Бушанської сільської ради. За наук. ред. В.А. Косаківського. Вінниця: Вінницька газета, 2009. 208 с.: іл.
16. Іванчишен В.Р. *Каменотесний промисел Східного Поділля кінця XIX — початку XXI ст.: побутовий та сакральний виміри*. Київ: Наукова думка, 2017. 213 с.
17. Троценко Г. Художні особливості кам'яних надмогильних хрестів XIX — початку XX століття із села Букатинка на Вінниччині. *Студії мистецтвознавчі: Театр. Музика. Кіно. Архітектура. Образотворче та декоративно-вжиткове мистецтво*. 2019. Чис. 3/4 (67/68). С. 64—76.
18. ЦДІАК України. Ф. 258. Оп. 1. Спр. 158. Арк. 56.
19. Іванчишен В. Осередки каменотесного промислу на Східному Поділлі кінця XIX — початку XXI ст. (на прикладі с. Буша Ямпільського району Вінницької області). *Етнічна історія народів Європи*. 2014. Вип. 44. С. 65—69.
20. ДАВіО. Ф. Р-2700. Оп. 3. Спр. 61. Справки областних організацій о работе кооперативной промышленности и коммунального банка. (Список промколгоспів системи промкооперації, що підлягають реорганізації за постановою РНК УСРР...) (станом на 1933). Арк. 12.
21. ДАВіО. Ф. Р-2355. Оп. 1. Спр. 40. Дело № 1 с отчётами по переписи промышленных предприятий области за 1940 г. 1 января 1940 — 17 октября 1940. (Список предприятий крупной промышленности за 1940 г.). Арк. 61.

REFERENCES

- Jabionowskyi, A. (Ed.). (1894). *Zrodia dziejowe. Polska XVI wieku pod wzgldem geograficzno-statystycznym, Ziemie ruskie. Ukraina (Kijyw — Bracław)* (Vol. XX1). Warszawa [in Polish].
- Setsynskij, Ye. (1901). Parishes and Churches of the Podolian Eparchy. In: *Proceedings of the Podolian Eparchial Historical and Statistical Committee* (Issue IX). Kamenets-Podolskyj: S. Kyrzhatskyi Publishing House [in Russian].
- Sherotskyj, K. (1908). Tombstones in Ukraine. In: *Mykhaylo Hrushevskyyi, compiler, Proceedings of the Shevchenko Scientific Society* (Vol. 82, bk. 2, pp. 10—29). Lviv: SSS Publishers [in Ukrainian].
- Scherbakivskij, D.M. (1926). *The Ukrainian Art* (Vol. 2): Bukovyna and Halychyna Wooden Churches, Tombstones and Roadside Crosses, Figures, and Chapels. Kyiv: Ukrainian Public Publishing Fund [in Ukrainian].
- Aleksandrovich, G.S. (1916). *Stonemason-handicraftsmen and Artisans of the Podillia Governorate* (Pp. 1—36). Kyiv Stefan Kulzhenko Lithography [in Russian].
- Chahovets, T. (1994). From the observations of the Folk Stone-culling Craft in the Late XIXth to Early XXth Century. In Roman Kyrchiv, Oleh Kupchynskiy, eds. in chief, *Proceedings of the Shevchenko Scientific Society. Papers of Ethnography and Folklore Studies Section* (Vol. CCXXX, pp. 200—211). Lviv [in Ukrainian].
- Artiukh, L.F., Balushok, V.H., & Boltarovych, Z.Ye. (1994). *Podillia: A Historical and Ethnographic Study*. Kyiv: Doliia [in Ukrainian].
- Mozdyr, M.I. (1996). *The Ukrainian Folk Memorial Sculpture: A Monograph*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Mozdyr, M.I. (2009). *The Ukrainian Folk Memorial Plastic Art: A Monograph*. Lviv: NAS of Ukraine, Institute of Ethnology [in Ukrainian].
- Alioshkin, O. (2002). Solidified Drops of Millennia, or the Oaklet-Opening Holiday. In: Rostyslav Zabashta, scientific editor, *Genealogy: Scientific Notes for the Cultural History, 1—2 (18—19)*, 138—141 [in Ukrainian].
- Khomyak L. (2002). Memorial Carving of Narayiv Stonemasons. In: Rostyslav Zabashta, scientific editor, *Genealogy: Scientific Notes for the Cultural History, 1—2 (18—19)*, 142—151 [in Ukrainian].
- Khomyak, L.V. (2002). *Memorial Carving of Stonecutting Craft Centres in Halychyna in the Late XIXth through XXth Century*. Ph.D. in Art Criticism thesis. Specialty: 17.00.06. Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].
- Malyna, V. (2002). Decorating Stone Crosses. In: Rostyslav Zabashta, scientific editor, *Genealogy: Scientific Notes for the Cultural History, 1—2 (18—19)*, 95—107 [in Ukrainian].
- Malyna, V.V. (2009). *Stone crosses in Ukraine. XVIIIth to XXth Centuries: Ontology. Typology. Symbolics. Function*. Mykolayiv: Art Goods Artil [in Ukrainian].
- Kosakivskiy, V.A. (Ed.). (2009). *Busha: nature, archeology, history, ethnography and folklore of the villages of Bushan village council*. Vinnytsia: Vinnytsia newspaper [in Ukrainian].

- Ivanchyshen, V.R. (2017). *Stonecutting of Eastern Podillia in the Late XIXth to Early XXIth Centuries: Common and Sacral Dimensions*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Trotsenko, A. (2019). Artistic peculiarities of the stone tomb crosses of the Bukatynka village, Vinnytsia region in the Late XIXth to Early XXIth Centuries. *Art Studies: Theater. Music. Cinema. Architecture. Fine and decorative arts*, 3/4 (67/68), 64—76 [in Ukrainian].
- CDIAK of Ukraine. F. 258. Op. 1. Sp. 158.
- Ivanchyshen, V. (2014). Centers of stonecutting of Eastern Podillia in the Late XIXth to Early XXIth Century (on the example of the village of Busha, Yampil district, Vinnytsia region). *Ethnic history of the peoples of Europe* (Issue 44, pp. 65—69) [in Ukrainian].
- DAViO. F. R-2700. Op. 3. Sp. 61. Information from regional organizations about the work of the cooperative industry and the communal bank (Arc. 12). (List of industrial collectives of the system of industrial cooperation, which is in charge of reorganization for the decision of the CPC USSR...) (state for 1933) [in Russian].
- DAViO. F. R-2355. Op. 1. Sp. 40. Case №. 1 with reports on the census of industrial enterprises in the region for 1940. January 1, 1940 — October 17, 1940 (Arc. 61). (List of large-scale industrial enterprises for 1940) [in Russian].